

Penološko motrište stradanja¹ političkih zatvorenika

Saša Bezuh i Vladimira Žakman-Ban

Fakultet za defektologiju, Odsjek za poremećaje u ponašanju

Sažetak

U radu se prezentira penološko motrište stradanja hrvatskih političkih zatvorenika, a već i kratki povijesni pregled, temeljen na aproksimativnim brojkama, ukazuje na njihov razmjer. Raščlamba krivičnogopravnog i penološkog motrišta tretiranog problema ilustrirana je mnogobrojnim primjerima iz recentne literature kojoj su autori bivši politički zatvorenici. Njihova se »pozicija« u penalnim institucijama druge Jugoslavije uspoređuje sa suvremenim dostignućima u penologiji, te međunarodnim pravilima, deklaracijama i konvencijama, te daje poraznu sliku. Autori su mišljenja da ovaj problem zahtijeva ozbiljnu znanstvenu obradu i evaluaciju.

Cljučne riječi: politički zatvorenici, penološko motrište

1. Uvod

Stradanja hrvatskih političkih zatvorenika još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri evidentirana, znanstveno obrađena i evaluirana. Svakako je osnovni razlog tomu prekratko vrijeme trajanja demokratskog ustrojstva naše države koja je k tomu bila izložena i ratnoj agresiji i razaranjima. Razumljivo je stoga da ozbiljna, longitudinalna raščlamba još nije učinjena. Ovakva raščlamba, naravno, treba biti provedena u okviru različitih znanstvenih disciplina, pa tako i iz kuta motrišta penologije. Upravo je ova znanost u nas tijekom proteklih desetljeća, poglavito od nastanka druge Jugoslavije, po naravi stvari, »zaobilazila« problematiku političkih zatvorenika.

Treba kazati da je i sam pojam političkog delikta nastao kao poseban pojam tek u prvoj trećini prošlog stoljeća, poglavito kao privilegirani delikt u svakom pogledu. Pri tome treba naglasiti da apsolutnog niti prirodnog političkog delikta nema, već se radi o »relativnoj kategoriji krajnje proizvoljno određenoj od strane onih na vlasti« (Šeparović, 1986:117). Dapače, ima autora koji ističu kako po-

litička represija nikada u prošlosti nije bila tolika kao u našem stoljeću kada ne obuhvaća samo prave političke zločince (izdajnike, špijune, atentatore, diverzante, teroriste itd.), već masovno i one koji drukčije misle (Morant, 1977-1978; prema Bavcon i sur., 1987:17). Upravo totalitarni režimi dvadesetog stoljeća, a naročito nakon socijalističkih revolucija, odnosno oni u zemljama importiranog socijalizma, kako kazuje Šeparović (1986:118), »narušavaju relativnu idilu pravne države građanskog društva koja je još oprezno postupala s političkim protivnicima«. Ovi režimi kažnjavaju i za misli, pripadnost nekoj stranci, progoni se i članove obitelji, specijalni sudovi odlučuju u prvoj i posljednjoj instanci, a kazne su drastične i neodređene. Nema sumnje da se stanje u Jugoslaviji, odnosno u Hrvatskoj u okviru Jugoslavije u potpunosti uklapa u navedene tvrdnje jer, kako kazuje Veselica (1990:3), »u Hrvatskoj riječ bijaše zločin«.

U ozračju nasilja nad ljudskim pravima, kršenja načela zakonitosti i pravne sigurnosti građana, izvršavanju kaznenih sankcija kada su u pitanju politički zatvorenici, kako je već kazano, posvećeno je

1 Ovaj je rad doradeni seminarski rad prvobitno nastao u okviru redovitih obveza iz kolegija Penologija s penitencijarnim pravom. Konkurirao je za Rektorovu nagradu šk. god. 1995/96., a dobitnik je dekanove nagrade za šk. god. 1995/96.

malo ili nimalo pozornosti. Usprkos proklamiranog načela javnosti rada i zbivanja u penalnim institucijama, društvenoj kontroli i sudskom nadzoru nad zakonitošću izvršavanja krivičnih sankcija, ističu Bavcon i sur. (1987: 286,287) u svojoj studiji o kazneno pravnoj zaštiti države i njenog društvenog uređenja, »pitanja o položaju političkih zatvorenika uopće se ne dotiču«, a situacija glede njihova položaja poslije izdržane kazne bila je »mnogo gora od položaja nekadašnjih osuđenika za obična krivična djela«. I drugi autori pišu da privilegiranje političkih zatvorenika ne poznaju ni zakoni ni praksa socijalističkih zemalja, te je »politički zatvorenik izjednačen s kriminalcima najgore vrste« (Šeparović, 1986:120).

Jasno je da navedeno kršenje zakonitosti i pravednosti znači dalekosežno zadiranje u čovjekove slobode i prava, a u normalnim okolnostima, odnosno demokratskim državama, nikada se sudskim procesima ne progone nositelji političkih programa ili ideja za koje traže svoje istomišljenike. Utemeljena je, dakle, Vukovićeva (1995:5) tvrdnja da su »u svojoj biti politička suđenja znakom ugroženosti čovjekove osobe i opredijeljenosti za demokratski dijalog. Ona su dokaz totalitarnosti sustava u kojemu se razvijaju«.

U tom smislu lucidno zapaža Gotovac (1989: 116): »Zašto mi se dakle sudi? Zato što postoje razlike u razinama i perspektivama razumijevanja i tumačenja stanja činjenica u našem društvu između mene i onih, koji u ovom trenutku predstavljaju službeno stajalište i njegovu praksu – praksu koja postojanje tih razlika ne dopušta i upotrebom sile onemogućava, kao što ovo suđenje pokazuje. Jedno stajalište na vlasti, a sva druga u zatvoru!«

1.1. Kratki povijesni pregled

Stradanja hrvatskih političkih zatvorenika bila su velika već i u Kraljevini Jugoslaviji, gdje su kazne za političke neistomišljenike, poglavito Hrvate, obilježene drastičnim represalijama. Kazneni je sustav kao najtežu kaznu poznavao robiju, a potom zatočenje, strogi zatvor i zatvor. Stvarnost je bio i oštriji režim za političke osuđenike jer su u praksi bili lišeni i onih prava i pogodnosti predviđenih za tzv. obične prijestupnike. Politički su zatvorenici štrajkovima glađu i drugim sredstvima pokušavali poboljšati uvjete, pa su u tome ponekad djelomice i uspijevali. Zabilježeno je osnivanje koncentracijskih logora za političke neistomišljenike. Iako točnih podataka nema, procjenjuje se da je oko 40.000 političkih zatvorenika, najviše iz Hrvatske, robijalo u Lepoglavi, Požarevcu, Sremskoj Mitrovici i mnogim drugim zatvorima diljem države. Drži se da je u razdoblju od 1918. do 1941. god. oko 10.000 Hrvata ubijeno, 400.000 prisiljeno napustiti zemlju, a koliko je od njih robijalo ne zna se točno (podaci

zabilježeni s video trake »Tama u vremenu« HDPZ-a, 1995).

Treba spomenuti posebice drastična stradanja Hrvata između 1945. i 1948. Primoran na bezuvjetnu predaju i izručen, dio hrvatskog naroda koji se povlačio u Bleiburg prošao je nepreglednim kolonama tzv. križne putove da bi najprije (naravno oni koji su preživjeli masovna stratišta) bili smješćavani u tzv. tranzitne logore, potom sabirne logore (gdje su klasificirani i »kriminološki« obrađivani), te na koncu u radne logore. Nakon 1946. god. tranzitni i sabirni logori nestaju, dok se radni logori zadržavaju do 1950. god. U sva tri »tipa« logora preživjeli su trpjeli strahovite torture, »tretman« je bio ispod ljudskog dostojanstva, a zatvorenici su izgladnjivani. U to doba na području Hrvatske zabilježeno je šezdesetdva takva logora, a tek će buduća istraživanja pokazati koliki je bio ukupan broj stradalnika. Osim toga, u tom su razdoblju vođeni nebrojeni politički procesi.

Procjenjuje se da je u razdoblju od 1948.–1971. god. stradalo, iz političkih razloga, oko 15.000, a prognano oko 9.000 Hrvata. Naravno, poznato je da su se veliki progoni desili poslije »hrvatskog proljeća«, dakle poslije 1971. god. Sve do 1991. god. zatvori diljem Jugoslavije bili su puni političkih osuđenika, poglavito hrvatskih rodoljuba, a nebrojeni su politički montirani procesi (podaci skinuti s video trake »Tama u vremenu« HDPZ-a 1995). Politički se progon teorijski tumačio tzv. marksističkim pristupom, te tako autor Kezan (1988) navodi kako ovaj pristup »omogućuje da se shvati uvjetovanost i specifičnost političkog delikta u socijalističkim društveno-političkim uređenjima, kao i kontra-revolucionarno krivično djelo, dakako, opet kao izraz specifičnih uvjeta klasne borbe, iako u promijenjenim oblicima poslije socijalističke revolucije«.

U pravu je Saleclova (1989) kada kazuje da je općenito u suvremenom društvu zatvor mjesto istisnutog-negativna strana, granica kulture i nekulture, »a u socijalizmu je ujedno i mjesto idejne diferencijacije, prostor gdje se potvrđuje politički legitimitet vlasti«. Tako je politika »zaogrnutu plaštom prava« uvijek usmjerena ka traženju unutar-njeg neprijatelja i ka izvođenju posebnih metoda »preodgajanja« političkih zatvorenika.

2. Krivičnopravno motrište problema

Pod pojmom političkog delikta danas se u pravnoj teoriji shvaćaju »one inkriminacije nenasilnih oblika ideološkoga i političkog djelovanja pomoću kojih krivično zakonodavstvo omogućuje zalaženje, a sudska praksa doista i zalazi u oblast političkih i građanskih sloboda i prava čovjeka koji su priznati u međunarodnom pravu i potvrđeni u ustavima mnogih država« (Bavcon i sur., 1987:18). Pre-

ma Šeparoviću (1986:119) politički je kriminalitet ukupnost političkih delikata neke zemlje. Slijedom toga ima autora koji za takve delikte predlažu naziv »ideološki delikti« (primjerice, Levy-Bruhl, 1964; prema Bavcon i sur., 1987:18). Naravno da je temelj takve političke represije borba za vlast »zadjenuta u pravo«. Nedvojbeno je, također, da bez obzira na sužavanje prvotnoga širokog pojma političkog delikta kao privilegiranoga krivičnog djela, ovaj pojam ostaje dostignuće čovječanstva i kriterij za ocjenu veće ili manje demokratičnosti određene države.

Ispravno se ističe da su načela i pravila krivičnog prava, dodajmo i izvršnog prava, bila i jesu prepreka uspostavljanju samovolje i političke i sudske arbitarnosti, te neposrednog nasilja (Bavcon i sur., 1987:47). Prije svega, oblikovanje krivičnih djela protiv države mora proizlaziti iz objektivno-subjektivne koncepcije krivičnog djela (znači moraju se objektivno prepoznati i utvrditi kako u tekstu krivičnopravne norme, tako i u sudskoj praksi prilikom rasprave o konkretnom djelu koje se našlo pod optužbom). Kako se to pravilo štovalo u Jugoslaviji u razdoblju oko 1970. god., kazuje primjer Vukovićeva branjenika protiv kojega je podignuta optužnica i koji je osuđen na kaznu zatvora bez obzira što nije postojalo niti jednog tzv. pozitivnog dokaza kojega bi predložila javna optužba kao dokaz krivnje. Logika je bila sljedeća: »to što svjedoci ne znaju je li on bio član terorističke organizacije ili nije, ne znači još da on stvarno nije bio član tih organizacija ... Tužitelji nisu tražili mogućnosti kako bi to dokazali ... Okrivljeni je stavljen u paradoksalnu poziciju dokazivanja kako nije bio član nikakve organizacije« (Vuković, 1995:22,23).

Subjektivni element političkoga krivičnog djela, namjera ili pobuda počinitelja, ne bi smjela sama po sebi biti dostatna za osudu zbog krivičnih djela uopće, a napose zbog političkih krivičnih djela. »U krivičnom pravu baziranom na djelu, u krivičnom pravu koje poštuje određenu zonu slobodne djelatnosti čovjeka, takve radnje ne bi smjele biti inkriminirane«, kazuje Bačić (1986). Međutim, Vuković (1995:49) opisuje sudski proces u kojemu je optužena stavljena u situaciju da mora dokazivati kako nije »mislila na način javnog tužitelja«, nego na drugi način. Radilo se, zapravo, o tzv. deliktu mišljenja, jer kako kazuje Vuković (1995:43) optužena, odnosno osuđena »nije prihvatila pojam slobode onako kako su joj to sugerirali oni koji su smatrali, da su to riješili za sva vremena«. Dalje, Pavčnik (1987:153) ističe da je, primjerice, definicija iz čl. 133 KZ SFRJ »ili tko zlonamjerno i neistinito prikazuje društveno političke prilike u zemlji« sporna, između ostalog, i stoga što omogućuje analogiju u krivičnom pravu. Usprkos ovakvim upozorenjima stručnjaka, mnogo je osuda temeljenih upravo na

ovom članku pozitivnih propisa tadašnje države. Ili, kako ističe Vuković (1995:44), »tragedija ovakvih procesa je u tome, što se u toku procesa nije nikada dozvolilo da optuženi dokaže istinitost svojih tvrdnji, jer se to jednostavno zabranjivalo«. Tako je, između ostalog, i u svom odgovoru na završnu riječ javnog tužitelja i Marko Veselica (vidjeti opširnije u Veselica, 1990:197) kazao: »... tužitelj i načelno i paušalno kaže bez pretenzije da to dokazuje, da svi mi znamo kako stvari izgledaju u našoj zemlji ... ako netko iznese drukčije činjenice, onda se one paušalno odbacuju, jer mi apriori znamo da te činjenice nisu točne. Dakle, umjesto činjenice imamo paušalne diskvalifikacije i grube etikete. Ali čak da su činjenice potpuno iste možemo imati potpuno različite vrijednosne sudove o njima zavisno od motrišta i metodologije vrednovanja, kao i zavisno imamo li intelektualno poštenje i moralnu hrabrost, da se, ako je to potrebno, konfrontiramo sa skupinama u strukturi društvenopolitičke moći«.

Opisujući »svoj« prvi proces Gotovac (1989: 139) opisuje stajalište i ponašanje jednog od istražnih sudaca kojim izvrsno ilustrira gore navedene tvrdnje glede istrage i suđenja političkim zatvorenicima: »On se sada prema meni odnosio s povjerenjem, srdačno, ali je bio uvjeren da je svako suđenje koje zahtjeva Partija opravdano. Za njega je politička osuda bila u oblasti političkog kriminala. S tim uvjerenjem vodio je istragu.« Samo suđenje ovaj bivši politički osuđenik doživljava kao dosadno i neinventivno zbog »besmislene izmišljotine razrađene do gigantskih razmjera«.

Činjenica je da povijesno iskustvo potvrđuje kako se »labave« definicije krivičnih djela mogu zlouporabiti. Naravno da pravo ovakvu zluporabu ne može potpuno eliminirati, ali je barem može ograničiti izbjegavanjem neodređenih definicija. Razvoj jugoslavenskog krivičnog zakonodavstva i sudska praksa jasno su ukazivali da je zaštita opstanka države i njenoga društvenog uređenja, odnosno zaštita vlasti bila jedini cilj, pa makar i po cijenu kršenja osnovnih načela pravne države, zakonitosti i pravila struke krivičnog prava koja jamče uvažavanje tih načela. Krivično se pravo pretvorilo u instrument političkog i ideološkog nasilja i sredstvo za nelegitimno zatiranje čovjekove slobode i prava. Stoga upozorava Bačić (1986) da »nema istinske sigurnosti (države) uz stalni deficit sigurnosti građana. Kad država želi biti apsolutno sigurna, onda dolazi do apsolutne nesigurnosti građana«. Osim toga, kazuje Bele (1988:234) »upravo se pomoću sudske prakse otkrivaju raspuknuća u pravu«. Dakle, 1988. god. Bavcon i sur. (1988:255) upozoravaju, istina iz razumljivih razloga oprezno, kako izvori sudske prakse govore da su sudovi u presudama za politička krivična djela primjenjivali neke odredbe krivičnog zakonodavstva drukčije nego

što se uobičajeno primjenjuju u presuđivanju krivičnih predmeta. Danas razmjere ovakve prakse putem osobnih svjedočenja i uvida u dokumente tek naslućujemo, a predstoji kako kazasma, opsežni posao znanstvene evidencije i obrade.

3. Penološko motrište problema

U svezi kažnjavanja počinitelja političkih delikata poznat je institut tzv. časnog zatvora (*custodia honesta*) kojega je razvila liberalna građanska pravna država. Radi se o sustavu paralelnih tj. različitih, blažih kazni, bez prijetnje smrtnom kaznom koji, kako kazuje Šeparović (1986:119) polazi od toga da politički kriminalitet nije nečastan, jer su to djela okolnosti, uvjetovana stanjem u narodu, koja možda ne bi bila izvršena da su okolnosti bile drukčije. Treba istaknuti da se u svojoj studiji Bavcon i sur. (1988:285) u neku ruku, zalažu za uvođenje ovog instituta i spominju sve veći broj zahtjeva u javnosti za uvođenjem posebnog režima za političke zatvorenike u drugoj Jugoslaviji koji bi im jamčio »barem isti onakav položaj kakav imaju svi ostali osuđenici te spriječavao vršenje nasilja, ponižavanja, šikaniranja i sličnog postupanja«.

Poznato je, naravno, da privilegirane političkih zatvorenika ne poznaju ni zakoni ni praksa socijalističkih zemalja. Inače, ove privilegije Šeparović (1986:120) opisuje kao: odsustvo ekstradicije za politički delikt, da politički zatvorenici ne moraju nositi odjeću osuđenika, dopuštaju im se češće posjete, čitanje knjiga, oslobađa ih se prisilnog rada, mogu primati prehranu izvan zatvora itd., a štovanje postojećih međunarodnih standarda i garancija za osuđenike se podrazumijeva. Međutim, prema pozitivnim zakonima u SFRJ, ističe gore navedeni autor »politički je zatvorenik izjednačen s kriminalcima najgore vrste i ne priznaju mu se privilegije«, bez obzira na činjenicu što se u međunarodnom krivičnom pravu provodi razlikovanje političkih i nepolitičkih krivičnih djela kako bi se osigurale garancije štovanja ljudskih prava političkim zatvorenicima.

Iako su načelna ishodišta za izvršavanje krivičnih sankcija u SFRJ garantirala da se zajamčena prava osuđenika smiju zakonom oduzeti ili ograničiti samo ukoliko je nužno da se ostvari svrha krivičnih sankcija (čl. 6 KZ SFRJ; čl. 2 ZIKIPS), da se osuđeniku ta prava smiju oduzeti ili ograničiti samo na način kojim se osigurava štovanje počiniteljeve ličnosti i njegova ljudskog dostojanstva; (čl. 6 KZ SFRJ; čl. 14 ZIKIPS), te da s osuđenicima treba postupati ljudski, uvažavajući njihovo ljudsko dostojanstvo i čuvajući njihovo tjelesno i duševno zdravlje (čl. 14 ZIKIPS), svjedočenja pokazuju da je praksa bila potpuno drukčija.

Svrha izvršenja kazne lišenja slobode prema čl. 12 ZIKIPS-a iz 1974. god. bila je da osuđenici po povratku u slobodu žive i ponašaju se u skladu sa zakonom i ispunjavaju dužnosti građana socijalističke zajednice«, dakle, proklamirana je svrha bila resocijalizacija u cilju koje se primjenjuju »prema osuđenima« odgovarajuće suvremene odgojne, popravne, medicinske, socijalne i druge mjere. Već je i ova formulacija upitna, posebice kada su u pitanju politički zatvorenici. Kako kazuje Žakman-Ban (1995:42), u osnovi tretmanske orijentacije prvenstveno je intencija ka mijenjanju ponašanja, a nastojanja ka mijenjanju osobnosti zatvorenika vrlo su upitna s etičkog motrišta. Ovu tvrdnju dokazuje i čl. 33 KZ SR Slovenije iz tog doba (prema Bavcon i sur. 1988:286) koji izričito zabranjuje primjenjivati preodgojne, medicinske i psihološke postupke koji zadiru u ličnost osuđenika te ih ovaj s pravom odbacuje.

3.1. Penološko motrište stradanja hrvatskih političkih zatvorenika

Iz penološke su literature poznati problemi prilagođavanja kaznenoj ustanovi, a »izvjesno je da vrijeme provedeno u kaznom zavodu odnosno faze boravka imaju upliva, u interakciji s drugim čimbenicima, na ponašanje osuđenika« (Žakman-Ban, 1995:100). Problemi adaptacije dakle, postoje za delinkventnu populaciju.

Šok koji početak izdržavanja kazne zatvora uvjetuje kod ljudi koji nisu prijestupnici, već su suđeni zbog svoga drukčijega političkog mišljenja opisuje Veselica (1990:19) ovim riječima: »Nama u zatvoru, ukoliko imamo veću kaznu i ukoliko se srušilo sve ono što smo izgradili na slobodi, na kriterijima koje naše vrijeme priznaje, izgleda sve beznadno i besmisleno. Ta situacija dovodi nas u stanje permanentne nervno-psihološke kome iz koje ne vidimo izlaza jer obično način kako gledamo da izađemo iz toga još nas više vuče u provaliju našeg prethodnog života. Javlja se silna želja da dohvatimo ono što je bilo, što nas je razveseljavalo i osmišljavalo naš život, iako smo svjesni da to ne možemo dotaknuti, da je taj prethodni medij samo san koji nije ostvariv«.

I jedan drugi politički zatvorenik (Fra Julijan Ramljak, 1994:53) svjedoči o svom početku izdržavanja kazne u Staroj Gradišci 1948. god.: »Čim sam stupio u zatvorsko dvorište navalise milicionari i neki u civilu kao bijesni psi, vjerojatno da impresioniraju novopridošle ... Kad je milicionar otvorivši kofer vidio brevijar, a bila su četiri sveska, razbacao ih je na sve četiri strane poprativši to najpogrdnijim psovkama. Ovdje nema ni Boga ni molitve«. Uz to, citirani bivši zatvorenik opisuje prvo jutro kada je naređeno ustajanje, iako se iz karantene nije smjelo van. Za razliku od njih, osuđenici

koji su bili u sobama, imali su ujutro tzv. mrtvu šetnju: šetali su poredani četiri i četiri sa rukama na leđima i pogleda uprtih u vrhove prstiju na nogama. Šeks (1989:7) iskazuje svoju preneraženost susretom sa zatvorom. Opisujući zloglasnu Staru Gradišku, ističe svoj prvi kontakt sa osuđenim prijestupnicima. »Odjednom, nakon prijeđenih deset koraka, sa donjih i gornjih galerija prolomiše se urluci, krici, psovke ... Stražar na ovo uopće nije obraćao pozornost i umiri me vidjevši moje preneraženo lice, primjedbom, da je tako uvijek kada dolazi novi. Prikrade mi se misao da je taj neljudski urluk pozdrav pridošlici, zlosretniku koji dolazi s njima dijeliti istu sudbinu i patnje, ili opomena da raskrsti sa svim iluzijama o mjestu na koje je došao«.

Može se zaključiti da su politički zatvorenici mahom upućivani u zatvorene penalne institucije iako su kriteriji za klasifikaciju pri upućivanju (čl. 31–39 ZIKIPS-a) među kojima su osnovni: osobna svojstva osuđenika, spol i dob, vrsta i visina kazne te krivično djelo i stupanj društvene opasnosti djela i učinoca, omogućavali njihovo upućivanje u otvorene ili poluotvorene institucije. Ovo tim prije što, kako je poznato iz penološke literature »navedena podjela kazneno-popravnih ustanova nije samo formalna, već se one razlikuju po tretmanu koji se u njima primjenjuje, po uvjetima života i rada, medicinskim uvjetima, unutarnjoj organizaciji i režimu discipline« (Josipović, 1988).

Jedan od očitih »slučajeva« koji ukazuju na konstatiranu praksu glede upućivanja političkih osuđenika penalne institucije jest i upućivanje nekih osuđenika za tzv. verbalni delikt u KPD Staru Gradišku, dakle, penalnu instituciju zatvorenog tipa koja je u to doba bila namjenjena za izdržavanje kazne, prije svega, povratnika i višestrukih povratnika (vidjeti opširnije u Šeks, 1989:137–173).

Načelo individualizacije za vrijeme izdržavanja kazne zatvora koje je izričito proklamirano u penološkoj teoriji i pravnim propisima SFRJ omogućilo bi da se politički zatvorenici tijekom izdržavanja kazne ne svrstavaju među, primjerice, multirecidiviste, psihopatski strukturirane počinitelje kaznenih djela, specijalne povratnike koji su počinili tzv. seksualne delikte, nasilnike i slične kategorije osuđenika. Poznato je da je prema kućnim redovima (temeljenim na zakonskim propisima) kazneno-popravnih domova bilo moguće klasificirati osuđenike u različite klasifikacijske skupine koje su se, prije svega, razlikovale s obzirom na mogućnosti dobivanja različitih pogodnosti (kao što su, primjerice, tzv. slobodni razgovori, dakle, boravak s obitelji bez nazočnosti djelatnika institucije, vikend-izlazak u mjesto, dopust i mnoge druge). Prema tome, uprava kazneno-popravnih zavoda imala je široke ovlasti i mogućnosti individualizirati pristup svakom osuđeniku ponaosob, pa i različitim katego-

rijama osuđenika, te u krajnjoj liniji, »olakšati« im položaj u kaznenoj ustanovi. Ovo se, naravno, odnosi i na izbor »radnih mjesta« za osuđenike.

Praksu »penološkog tretmana« glede političkih zatvorenika, a u svezi gore navedenih mogućnosti, svjedoči Ramljak (1994:74): »... ovdje sam već proveo mjesec dana, pa sam znao kako su ti divljaci alergični na hrvatske katoličke svećenike, kako im se groze i tretiraju ih gore nego najokorjelije kriminalce ... Kopati počinjemo ujutro u šest sati, a završavamo u sumrak. Drugi dan opet pada kiša kao iz kabla, a mi okopavamo repu i nema prestanka sve do večeri kad liježemo onako mokri bez presvlačenja jer se nemamo u što presvući pa se odjeća suši na nama; konačno, ne smijemo ni leći dok se zvonom ne da znak za spavanje«.

Zakonom je bilo određeno da su osuđenici obvezatni raditi, štoviše da im treba omogućiti rad u kaznionama. Isto tako, kazuje Šeks (1989:59, 60), rad je trebao biti koristan, dakle morao je imati produktivnu svrhu, ali s posebnim ciljem usmjerenim tako, da osuđenici steknu, zadrže ili povećaju svoje radne sposobnosti, radne navike i stručno znanje radi što lakšeg uključivanja u koristan život na slobodi. Slijedi, dakle, da je u skladu s tim ciljevima trebalo osiguravati raznovrsna zaposlenja, naravno, u granicama mogućnosti. Zakon je jasno nalagao da postizanje ekonomske koristi nije primarno, te da ne smije ići na štetu ostvarenja spomenutih svrha rada. Uostalom, ovo je i danas priznato načelo u penološkom tretmanu osuđenika usmjerenom na njihovu rehabilitaciju i socijalnu integraciju. Međutim, analiza radnih obveza osuđenika gore citiranog autora jasno ukazuje da u KPD Stara Gradiška način financiranja nužno, objektivno stavlja u prvi plan zatvor kao proizvodni pogon kojemu je svrha ostvariti što više prihoda. Stoga je i rad osuđenika bio podređen ostvarenju proizvodnih planova, dakle ostvarenju profita i dobiti za financiranje cijeloga zatvorskog mehanizma. Gdje se tu nalaze politički zatvorenici kazuje sljedeće svjedočenje: »Ipak, najvažnija posljedica profitne uloge osuđeničkog rada ogleda se u izostanku bilo kakvih razmišljanja zatvorskih vlasti ili državno-političkih organa o stvaranju uvjeta za intelektualni rad, za rad koji nije izravnomano-proizvodan – što se naročito odnosi na političke osuđenike. Znatian dio političkih osuđenika su ili intelektualci i akademski naobraženi ljudi koji posjeduju u pravilu i praktička znanja iz određenih oblasti ili studenti. Tu su novinari, književnici, pravnici, filozofi, sociolozi i sl. Nitko od vlasti niti ne pomišlja da bi u skladu sa zakonom i njima trebalo omogućiti takav rad, koji će imati svrhu održanja ili povećanja njihovih radnih sposobnosti, radnih navika i stručnog znanja radi što lakšeg uključivanja u koristan život na slobodi«. I dalje, »kakva je svrha rada za

pisca, filozofa, pravnika, sociologa, ekonomistu, inženjera – ako on godinama radi u stolariji na rezanju dasaka, spajanju elemenata u kemijsku olovku, ako od šaša plete sjedalo stolice, ili radi u tapetariji na šivanju dugmadi?» (Šeks, 1989:62). Citirani autor zaključuje da se na ovaj način, zapravo, gubi stečeno stručno znanje, radna sposobnost i radne navike za djelatnost za koju se godinama školovalo, pripremalo i koju se obavljalo. Motive ovakvog postupanja prema zatvorenicima traži ili u potpunoj nebrizi i zlonamjernom nehatu prema toj kategoriji osuđenika ili u svjesnoj djelatnosti koja ima za cilj onemogućavanje takvoga rada intelektualcima, političkim osuđenima, kako bi im se naškodilo u očuvanju njihova stručnog znanja, radnih navika i sposobnosti, te bi se tako teže uključili »u koristan život na slobodi«.

Prema Zakonu o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija od 1974. god. stegovne kazne koje se mogu izreći osuđenima jesu: ukor, zabrana primanja pošiljki do tri mjeseca, zabrana ili ograničenje prava raspolaganja novcem za osobne potrebe do tri mjeseca, uskraćivanje pojedinih ili svih pogodnosti, upućivanje u samicu do trideset dana s tim da se upućivanje u samicu ne može primjenjivati, ako se njenim izvršenjem ugrožava zdravlje osuđenoga. Osim toga, tijekom izdržavanja ove kazne osuđenomu moraju biti osigurani potrebni higijenski i zdravstveni uvjeti, a samica mora biti opremljena posteljom, stolicom i stolom. Prije izricanja samice osuđeni će se saslušati i njegova će se obrana provjeriti. Tako zakon, a praksa je bila sljedeća: »Protiv osuđenika postoji prijava stražara – on ukratko ispriča svoju priču i slijedi osuda. Iako osuđenici često poriču da su počinili disciplinski prekršaj i traže suočenje sa svjedokom optužbe, u pravilu im se to onemogućava. Razlog tomu leži u želji zatvorske uprave da zaštiti svoje informatore i sačuva ih u anonimnosti, kako ne bi postali neuporabivi« (Šeks, 1989:48).

Glede uvjeta izdržavanja spomenute stegovne kazne više su nego indikativne sljedeće rečenice: »U samici nema nikakva grijanja, kao što ga nema i u ćelijama, spavaonama u kaznioni ... Osuđenici koji su boravili u samicama tijekom zime, kada je temperatura duboko padala ispod ništice, smrzavali su se i patili od strašne studeni. Ujutro bi se budili otekla lica i udova od hladnoće s promrzlinama. Svi su redovito oboljevali od teških prehlada. Podleći iskušenju i pokušati se u krevetu zamotati pokrivačima i tako ublažiti nesnosnu studen, značilo bi za nekoliko minuta biti kažnjen udarcima pendreka ili šakama« (Šeks, 1989:49). Vjerojatno je točna opservacija ovog bivšega političkog osuđenika da ovakve muke imaju za posljedicu kako mržnju prema postojećim državnim i socijalnim ustanovama, tako i prema čovječanstvu uopće. U ovakvim

okolnostima trajno je narušavanje zdravlja vjerojatno izvjesno, usprkos svim važećim pozitivnim zakonskim propisima.

Ovakav se postupak u istoj kaznioni očito nije puno promijenio od 1950. god. kada je politički zatvorenik, hrvatski svećenik Ramljak (1994:79) izdržavao ovu stegovnu kaznu. »Otrpatio nas je do samice (stražar) ... on nas uvede u zgradu i naredi: Svlačite se do gola! Vani je bilo -22⁰ C. Neću!, odgovorio sam mu, ja sam bolestan. Svlači se!, inzistirao je, a ja ustrajno odbijao.«. I dalje, »Stisnuo sam se u kutu samice, ali hladnoća prodire do najdubljih stanica tijela ... Između 22 i 23 sata netko proviri kroz mali otvor na vratima i upita: Jesi li ti pop? Nemoj spavati, čuo sam telefonsku naredbu, cijelu će vas noć ganjati iz samice u samicu, ali nikome ni riječi. Doista, nije prošlo ni pola sata, a vrata se otvaraju. Izlazi i ponesi slamaricu! Slamarica se napunila vodom i otežala, a ja iznemogao ...« (Ramljak, 1994:80).

U svezi uvjetnog otpuštanja, ali i eventualnog pomilovanja može se kazati da su politički zatvorenici bili, također, u mnogo gorjoj poziciji nego počinitelji klasičnih krivičnih djela. O tome svjedoči Ramljak (1994:100,101): »Na upućene molbe za uvjetni otpust iz zatvora upravnici KPD Stara Gradiška iznosili su svoja mišljenja o mom 'preodgoju' u zatvoru«. Radi ilustracije ovdje navodimo jedno od tih mišljenja: »... Pokazao se slab radnik, prosto neće da radi, ... zabušava, vladanja je vrlo slabog ... preko deset puta je disciplinski kažnjavao. Inače je drzak, često se sukobljava sa milicionerima i sa samim pojedinim osuđenima. Politički se ističe kao prvi među aktivnim neprijateljima socijalističke Jugoslavije ... Na razne načine vrbuje osuđenike, kako bi hi što više dobio da budu na strani protiv današnjice«.

Predmet bavljenja penologije je i poslijepenalni prihvat i pomoć, odnosno tretman. Iako je ova faza penološkog tretmana problematična i dan danas kada su u pitanju, naravno, osuđeni počinitelji tzv. klasičnih kaznenih djela, status je političkih zatvorenika u SFRJ bio poslije izdržane kazne kudikamo gori, gotovo beznadan. Prije svega, poznato je da je velikoj većini njih uz kaznu lišenja slobode izrečena i neka od mjera sigurnosti, poglavito one koje se odnose na zabranu bavljenja zanimanjem, odnosno javnim djelovanjem. Mnogima od njih je na taj način, zapravo, uskraćena mogućnost osiguranja egzistencije kako osobne, tako i za obitelj. U tim okolnostima eventualnu pomoć za to namijenjenih društvenih institucija koja je u nekoliko i bila pružana ostalim kategorijama bivših osuđenika, zaista nisu mogli očekivati. Stigmatizacija i razne vrste progona i represalija bili su njihova budućnost. O takvom, objektivno i subjektivno, vrlo teškom položaju svjedoči Veselica (1990:32), između ostalog,

u sljedećim riječima: »U principu, kada dođemo u zatvor na duže vrijeme od nas se distanciraju, na ovaj ili onaj način, svi naši prijatelji i poznanici, a naročito onda ukoliko bi taj kontakt bio štetan za njihove probitke«.

4. Umjesto zaključka

Sve do sada navedeno nužno je promatrati u kontekstu sljedećih međunarodnih pravila, deklaracija i konvencija: Europska zatvorska pravila, čije je jedno od temeljnih načela da se lišavanje slobode treba provesti u fizičkim i moralnim uvjetima koji osiguravaju poštivanje ljudskog dostojanstva, te da postupanje sa zatvorenicima mora biti takvo da ne ugrozi njihovo zdravlje i samopoštovanje (Europska zatvorska pravila od 12. veljače 1987.); Standardna minimalna pravila za postupanje sa zatvorenicima od 31. 7. 1957. i 13. 5. 1977. god. čije je temeljno načelo sljedeće: »Ne smije biti diskriminacije na osnovi rase, boje kože, spola, jezika, vjere, političkih ili drugih uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog podrijetla, srodstva ili nekog drugog statusa.

Naprotiv, vjerski osjećaji i moralne norme grupe kojoj zatvorenik pripada moraju se poštovati«.

U Deklaraciji o zaštiti svih osoba od torture i drugih oblika okrutnoga, nehumanoga ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja, usvojenoj Rezolucijom Generalne skupštine UN-a 9. prosinca 1975. stoji (čl. 2): »Bilo koji oblik torture ili ostalih oblika okrutnoga, nehumanoga ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja predstavlja povredu ljudskog dostojanstva i mora se okarakterizirati kao nepoštivanje ciljeva Povelje Ujedinjenih naroda, povreda ljudskih prava i temeljnih sloboda proklamiranih u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima«.

Mišljenje je Šakića (1995) kako je stavlajući u isti kontekst osobe osuđene zbog klasičnih kriminalnih djela i političke protivnike zatvorski kao i kazneni sustav u komunističkim zemljama potpuno izgubio legitimaciju humanog sustava.

Analizirajući svjedočenja brojnih političkih zatvorenika nije čudno da druga Jugoslavija do svog raspada nije potpisala »Konvenciju UN protiv torture i ostalih direktnih neljudskih i ponižavajućih postupaka i kazne«.

Štujući Ramljakovo geslo (1994:7): »Istina se mora znati, a tragedije se ne smiju ponavljati«, ovim se radom zalažemo za pozorno bilježenje, obradu i znanstvenu analizu stradanja svih hrvatskih zatvorenika, ali i drugih žrtava, u starijoj, ali osobito i u novijoj povijesti.

5. Literatura

1. Bačić, F. (1986): Kriminalnopolitički i pravnodržavni pristup uređenju krivičnih djela protiv države. *Naša zakonitost*. 40.5:737-752
2. Bavcon, Lj. i sur. (1988.): Kaznenopravna zaštita države i njenog društvenog uređenja. *Globus*. Zagreb
3. Bele, I. (1988): Politička krivična djela u jugoslavenskoj sudskoj praksi. *Analiza judikature*. (U:) Bavcon i sur.: *Kaznenopravna zaštita države i njenog društvenog uređenja*. *Globus*. Zagreb
4. Gotovac, V. (1989): Moj slučaj. *Cankarjeva založba Ljubljana-Zagreb*
5. Josipović, I. (1988): Pravni problemi upućivanja osuđenika na izdržavanje kazne zatvora uz osvrtna neka pitanja slanja presude na izvršenje. *Penološke teme*. 3-4: 235-259
6. Kezen, D. (1988): Politički delikt u buržoaskoj i socijalističkoj teoriji te u našem zakonodavstvu, sudskoj i političkoj praksi. *Priručnik za stručno obrazovanje radnika unutrašnjih poslova*. 2:125-139
7. KZ SFRJ od 28. rujna 1976., *Narodne novine*. Zagreb. 1980.
8. Ljudska prava osuđenih osoba. *Međunarodna pravila, deklaracije i konvencije*. *Penološke teme* (poseban broj) 1/1990.
9. Pavčnik, M. (1988): Analogija u krivičnom pravu i politički delikti. (U:) Bavcon, Lj. i sur. (1988): *Kaznenopravna zaštita države i njenog društvenog uređenja*. *Globus*. Zagreb
10. Podaci zabilježeni sa video trake »Tama u vremenu«. *Hrvatsko društvo političkih zatvorenika* (1995)
11. Ramljak, J. (1994): Nečastiva urota. *Franjevački novicijat Visovac*. Drniš
12. Salecl, R. (1989): Društvo je zrcalo zatvora. (U:) Šeks, V. (1989): *Intimni dnevnik i razmišljanja: nacrt promišljaja za uzničke uspomene*. Krt. Ljubljana
13. Šakić, V. (1994): Prijedlog novog modela zatvorskog sustava Republike Hrvatske temeljen na tretmanskome pristupu i međunarodnim standardima ljudskih prava zatvorenika. *Hrvatski časopis za kriminologiju i penologiju*. 1-2: 1-35.
14. Šeks, V. (1989): *Intimni dnevnik i razmišljanja; nacrt promišljaja za uzničke uspomene*. Krt. Ljubljana
15. Šeparović, Z. (1986): *Pojave i odgovornosti: studije i eseji*. Pravni fakultet. Zagreb. NIO »Poslovna politika«. Beograd.
16. Veselica, M. (1990): *Zov savjesti iz hrvatskog Sibira*. (vlastito izdanje). Zagreb.
17. Vuković, M. (1995): *Sudski progoni hrvatstva: dokumenti vremena*. *Narodne novine*. Zagreb
18. *Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija od 24. travnja 1974*. Zagreb.
19. Žakman-Ban, V. (1995): *Upliv socijalno gospodarskog statusa osuđenika i vrste kaznenog djela u prilagodbi institucionalnomu penološkom tretmanu (disertacija)*. Fakultet za defektologiju. Zagreb.

Penological Viewpoint of Political Prisoners' Tribulations

Summary

This paper gives a penological viewpoint of the suffering of Croatian political prisoners, the extent of which is already indicated by the short historical review based on approximate numbers. The analysis of the legal viewpoint with regard to the criminal law, as of the penological viewpoint, is illustrated by a numerous examples from the recent books written by the former political prisoners. The paper compares their »position« with the contemporary penological developments and the international regulations, declarations and conventions, which results in a depressing picture of the treatment these people were subjected to. The authors believe that this problem deserves a serious scientific study and evaluation in the future.

Key words: political prisoners, penological viewpoint